

Михаило Обреновић

УДК 949.711:929

Мр Славица Ратковић–Костић

Ускоро се навршава 130 година од погибије Михаила Обреновића, знаменитог српског владара који је увео Народну војску (имала је око 100.000 људи), Србију учинио најјачом силом на Балкану, подигао њен углед у Европи и присилио Турке да је коначно напусте.

Прва владавина

Родио се 1823. године у Крагујевцу, тадашњој престоници Србије. Растао је поред своје мајке, кнегиње Љубице, удаљен од оца, кнеза Милоша, с којим се сусретао у време празника. Школован је у Србији. Када је 1839. године ојачана уставобранитељска опозиција, формирана из редова незадовољног сељаштва, чиновника и, нарочито, сеоских трговаца, присилила кнеза Милоша да абдицира у корист двадесетогодишњег сина Милана, Милош је напустио Србију и са собом, на своје имање у Влашку, одвео млађег сина Михаила, којег је од милоште звао Мања. Тешко оболели кнез Милан владао је само 21 дан, јер је умро од туберкулозе.¹ Требало је да га наследи његов млађи брат Михаило, који је позван натраг у Србију. Међутим, кнез Милош га дуже време није пуштао, јер се надао да ће он поново доћи на престо. У том периоду Србијом је владало намесништво (Аврам Петронијевић, Тома Вучић Перишић и Јеврем Обреновић), које је раније одређено због тешке болести кнеза Милана.² Тада су створене две јаке политичке струје: уставобранитељи и обреновићевци. Уставобранитељи, на челу са Томом Вучићем Перишићем, и јавно и тајно пропагирали су долазак на престо Карађорђевог млађег сина Александра. Чинили су све да ослабе положај Обреновића и припремали, у прво време, ограничење власти будућег кнеза Михаила. Успели су да Турска прогласи Михаила за изборног, а не за наследног кнеза, како је било предвиђено хатишерифом и уставом.

¹ Ј. Милићевић, *Влада намесништва 1839–1840. Прва владавина кнеза Михаила Обреновића 1840–1842, Историја српског народа, V–1, Српска књижевна задруга, Београд, 1994, 253.*

² Ј. Милићевић, *Милан Обреновић II, прилог биографији, Зборник МСДН 50 (1968).*

Када му је отац најзад дозволио да се врати у Србију, Михаило је, у пратњи мајке, кнегиње Љубице, пошао на поклоњење султану, који му је доделио звање „главног кнеза“, титулу „висост“ и чин мушира (маршала). Али, пошто није био пунолетан, султан му је ферманом доделио два лична саветника – Петронијевића и Вучића, његове политичке противнике, што је Михаило прихватио тек после оштрог противљења.³ У Србију се вратио марта 1840, осам месеци после смрти свога брата кнеза Милана. А. Гавриловић у својој књизи *Знаменити Срби 19. века* пише како му је у Београду приређен сјајан дочек: „При веселом осветљењу с вечери изгледаше да Београд гори у пламену. На згради Државнога Савета гораше седам хиљада кандила“.⁴

Прва, двогодишња владавина младог кнеза испуњена је жестоком династичком и страначком борбом између карађорђеваца (уставобранитеља) и обреновићеваца. Русија и Турска безуспешно су покушавале да их измире. У земљи се осећало велико врење и већи део јавности изјашњавао се за повратак старог кнеза на престо. Најактивнији у стварању народног расположења против Вучића и Петронијевића били су кнегиња Љубица и Јеврем Обреновић, супруга и млађи брат кнеза Милоша. Општи покрет против уставобранитеља захватио је Шумадију, смедеревски крај, Чачански и Подунавски округ и Мачву. Сељаци су масовно долазили у Топчидер да подрже младог кнеза.⁵ Под таквим притиском народа, у чему су учествовали и војници стајаће војске, Вучић, Петронијевић и други уставобранитељски прваци побегли су у београдску тврђаву под турску заштиту, а затим су напустили земљу.⁶ Многе њихове присталице чиновници изгубили су службу. Михаилов режим прогонио је не само присталице уставобранитеља већ и оне обреновићевце који су тражили да се Милош врати на престо. Када је августа 1840, по наговору кнегиње Љубице, дошло до побуне под вођством Петра Илића Пекете, среског начелника пожаревачког округа, и неуспелог покрета да се на престо врати кнез Милош, побуњеници су похватани, а вође осуђене.⁷

Да би подигла заосталу земљу и ојачала државне финансије влада је донела више уредаба. Сељака је највише озлоједило повећање пореза, што су уставобранитељи убрзо искористили за подстрекавање народа против кнеза Михаила.⁸ Русија, Аустрија и Турска најзад су присиле кнеза Михаила да одобри повратак у земљу уставобранитељских првака.

³ Опширније: Н. Попов, *Србија и Русија од Кочине Крајине до Св. Андрејске Скупштине*, II, Државна штампарија, Београд 1870, стр. 32–35; Д. Страњаковић, *Вучићева буна*, Српска краљевска академија, Београд, 1936, стр. 24–28; Ј. Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији*, I, „Просвета“, Београд, 1947, стр. 102; В. Вучковић, *Српска криза у Источном питању (1842–1843)*; Београд, 1957, стр. 6.

⁴ Опширније: А. Гавриловић, *Знаменити Срби XIX века*, год. III, Наклада и штампа Српске штампарије, Загреб, 1904.

⁵ Р. Љушић, *Србија 19. века*, Новинско-издавачка установа „Војска“, Београд, 1994, стр. 127.

⁶ Н. Попов, *исто*, стр. 52–79.

⁷ Ј. Продановић, *исто*, стр. 107.

⁸ Ј. Милићевић, *Влада намесништва...*, *исто*, стр. 257 и 258.

Наравно, они су наставили да раде против владе и да припремају буну. Турска је изричито захтевала оставке неких министара и постављење на та места њима наклоњених уставобранитељских првака, што је кнез Михаило одлучно одбио. Сматрајући да је кнез Михаило изазвао буну у Бугарској и Босни, Турска је одлучила да га уклони с престола. Специјални бечки емисар, аустријски генерал Хауер, београдски везир Чалнас-паша и уставобранитељски прваци састали су се у лето 1842. године да припреме буну у Србији. Популарност Томе Вучића Перишића и уставобранитеља у народу је повећана, јер су били за снижење пореза и за слободну сечу шума. Они су били и против повећања прихода свештенству на терет сељака, одузимања жировница од општина и њихово враћање државној каси, као и против неких других у народу непопуларних мера владе кнеза Михаила. Тома Вучић Перишић прешао је крајем августа из Земунa и Панчева у Смедерево, одакле је кренуо за Крагујевац. Ту му се предала и регуларна војска са топовима, који су били дислоцирани у Крагујевцу. Тако је почела Вучићева добро организована буна, која се проширила и на друге крајеве Србије.

Кнез Михаило је с регуларном војском кренуо из Београда ка Крагујевцу да угуши буну. Уз пут су се његове оружане снаге знатно увећале, тако да је имао јачу силу од Томе Вучића, али без артиљерије. На Метином брду, код Крагујевца, дошло је 4. септембра до борбе. Захваљујући топовима, Вучић је успео да разбије противника и натера га на повлачење. Када је добила знатно појачање, кнежева војска је код Жабара покушала да онемогући наступање Вучићевих одреда. Међутим, због издаје, није у томе успела. Када се Вучић појавио, командант Михаилове народне војске Милутин Петровић Ера наредио је својим војницима да се повуку. Нешто касније, одступила је и стајаћа војска, јер је један њен мајор пришао Томи Вучићу и тиме изазвао њено расуло. Кнежева војска наставила је да се убрзано и у неред повлачи, што се претворило у бежање.⁹ Михаило је 7. септембра стигао у Београд и, пошто од руског конзула није могао добити гаранцију за своју личну сигурност, прешао је још исте ноћи у Земун, на аустријску страну. С њим је преко границе у Аустрију прешло много његових присталица, међу којима и његови стричеви Јован и Јеврем. Из Земунa је Михаило тражио заштиту од Турске и њеног конзула, али турска влада му је замерила што је прешао у Земун, у туђу државу, уместо код паше, у београдску тврђаву. Био је то, заправо, изговор да свргну Михаила с престола.¹⁰ Тако је добро организована и храбро вођена Вучићева буна, коју су подржали незадовољни сељаци, приморала деветнаестогодишњег кнеза Михаила да бежи из Србије 1842. године.

Народна скупштина, коју је сазвао Тома Вучић Перишић, изабрала је 14. септембра за новог кнеза Александра Карађорђевића, сина Ђорђа

⁹ Опширније: Д. Страњаковић, *Вучићева буна; Историја српског народа*, V-1, Београд, 1994.

¹⁰ Д. Страњаковић, *исто*, стр. 55–82; В. Вучковић, *исто*, стр. 42–56.

Петровића Карађорђа.¹¹ Тај избор уставобранитеља потврдила је бера-
том и Турска.

Живот у изгнанству

Кнез Михаило провео је у изгнанству 17 година: од 1842. до 1859. године. Прво је живео у Земуну, очекујући да ће се вратити на престо. Међутим, када је Александар Карађорђевић и по други пут изабран за кнеза, а уставобранитељски режим био у великом успону, оценио је да његов повратак на престо није могућ, па је 1843. године отишао код оца у Беч и тамо се стално настанио.

Два изгнана кнеза, отац и син, зближили су се јер више нису били супарници на престолу. Радећи сложено на томе да се Обреновићи поново врате на престо, предност је дата старијем од њих, али су били сагласни да се не искључи ни друга могућност.¹²

У Бечу се млади Михаило није определио за систематско школовање, већ за употпуњавање образовања упознавањем Европе, њене културе и политике. Његов отац не само да је био сагласан са тим, већ му је финансијски омогућио путовања и живот по главним културним и политичким центрима Европе. Две године, на пример, трајало је Михаилово упознавање са немачким државама, Холандијом, Белгијом, Швајцарском, италијанским државама и Грчком. Касније је обилазио Чешку, Француску, Енглеску, Пољску и Русију. У свим тим државама проучавао је месецима и годинама живот, прилике, науку тамошњих народа, њихову политику и знамените личности. Таква активност и, посебно, лична познанства с многим владарима и истакнутим људима из јавног живота Европе знатно су употпунила Михаилово образовање и утицала на формирање његових политичких и културних погледа.¹³ Говорио је лепо и течно, а од страних језика одлично је знао немачки, француски и руски.¹⁴ Био је веома образован човек западњачких манира.

Ипак, највише је боравио у Бечу, где је тада живело много знаменитих Срба. Дружио се са српском интелектуалном елитом: Вуком Караџићем, Ђуром Даничићем и Бранком Радичевићем. Вуку је давао сталну помоћ и омогућио издавање многих списа, између осталог и другог издања српских народних песама, од којих је четврта књига посвећена кнезу Михаилу. Бранка је дуже време издржавао. Другу књигу својих песама песник је посветио Михаилу. Када је Бранко оболео, кнез Михаило је показао велику бригу да се песнику нађе спас, не жалећи финансијска средства за његову негу и лечење. Даничића је, такође, материјално помагао, а када је испросио кнегињу Јулију, узео га је за њеног учитеља српског језика. Материјално је помагао и многе

¹¹ Ј. Милићевић, *Влада намесништва...*, исто, стр. 260.

¹² Р. Љушић, исто, стр. 128.

¹³ А. Гавриловић, исто, стр. 30.

¹⁴ М. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српскога народа новијег доба*, Српска краљевска штампарија, Београд, 1888, стр. 485.

друге. Када је умро црногорски владика и песник Петар II Петровић Његош, кнез Михаило му је у Бечу приредио велики посмртни помен.

Михаило се 1853. оженио мађарском племкињом Јулијом Хуњади, која је по мајци била из угледне породице Зичи. Кнез Милош, а и многи други Срби, били су незадовољни Михаиловим избором. Нарочито им није било по вољи што српска кнегиња није православне вере. Сметало је то и знаменитом српском државнику тога доба Илији Гарашанину, који је оценио: „Књаз Михаило канда није погодио са својом женидбом“.¹⁵ Либерали, странка присталица Обреновића, сматрали су тај брак политичком грешком. Желели су да се разведе, па да се ожени православном руском принцезом.¹⁶ Прве три године брака Михаило и Јулија живели су у Бечу, а онда су 1856. године, уз очеву помоћ, купили лепо имање у Иванки (северна Мађарска), где су мирно и, изгледало је, срећно живели до повратка у Србију.

Када се 1853. године учинило да се Русија спрема да обори с престола кнеза Александра Карађорђевића, кнез Михаило је упутио писмо саветницима, које је оставило видан траг у политичком животу Србије и унело више оптимизма међу његове присталице. Био је то, у ствари, политички манифест, у којем се каже да је његова жеља да поново дође на престо, с тим да влада по Уставу из 1838. године, што је била значајна промена. Посебно је наглашавао да он не жели да постане владар преко буне: „Нећу ја преко лешева браће своје да се пењем на престо српски, већ када би то било срећено, рад би био да због доласка мога тамо нико не заплаче, него свако да му се обрадује“.¹⁷ У писму је тврдио да не би, ако би се на престо вратио, гонио своје старе противнике, него би гледао да измири странке. Михаило је, дакле, истицао своје право на престо, али повратак у Србију није планирао преко тајних канала, завера и буна. А када су уочи свргавања кнеза Александра Карађорђевића почели преговори о новом кнезу, Михаило је повукао своју кандидатуру у корист оца, иако је за њега била сва српска интелигенција.¹⁸

Светоандрејска скупштина (11. децембар 1858 – 31. јануар 1859) вратила је династију Обреновића на престо. Михаило је у Србију дошао почетком 1859. године, пре оца, да би му организовао дочек. Из Смедерева је отишао у сусрет кнезу Милошу, који је преко Крајине путовао кроз Србију. Отац и син састали су се у Алексинцу и заједно дошли у Београд 6. фебруара.¹⁹

Кнез Милош је по други пут дошао на престо у својој 76. години. Радио је неуморно, одржавши апсолутистичку власт. Михаило је постао очев најпоузданији сарадник. Добио је од њега врховну команду над војском. Одмах се одрекао апанаже која му је као престолонаследнику

¹⁵ Р. Љушић, *исто*, стр. 129.

¹⁶ С. Јовановић, *исто*, *Друга влада Милоша и Михаила*, Издавачка књижница Геце Кона, Београд, 1933, стр. 405.

¹⁷ Р. Љушић, *исто*, стр. 129.

¹⁸ С. Станојевић, *исто*, стр. 845.

¹⁹ М. Милићевић, *исто*, стр. 483.

припадала, а на запажен начин покушавао је да ублажи страначка и династичка трвења и прогоне, настале у земљи после династичког преврата. То је доприносило његовој популарности. У време борбе за уједињење Италије (1859) Милош му је поверио мисију код европских сила. Тада је, с кнегињом Јулијом, посетио Аустрију, Француску, Енглеску и Немачку, које је консултовао о њиховом ставу према источној политици и обавестио о приликама на Балкану. С француским царем Наполеоном III састао се два пута. У Енглеској је имао разговоре са вођом мађарске револуције Лајошем Кошутом. У повратку, дошла је с њим у Србију први пут кнегиња Јулија. Она, међутим, није била омиљена у народу пошто је била католикиња и без порода,²⁰ а њено одлажење недељом у католичку цркву, у пратњи Михаила, људи су сматрали правом народном срамотом.²¹

Поново на престолу

Творац нововековне српске државе, кнез Милош, умро је 27. септембра 1860. године. Турци нису Обреновићима признавали наследно достојанство, али су још за Милошевог живота пристали да после његове смрти дође на престо кнез Михаило. И тако је он, без сметњи, наследио оца.²²

Тридесет седмогодишњи кнез Михаило имао је изграђен, али замашан програм, с јасно постављеним циљевима. На дан ступања на престо он га је у прокламацији објавио, али не потпуно, јер из спољнополитичких обзира није могао изнети свој национални програм, тј. није могао јавно говорити о рату с Турцима. Ипак, нагласио је потребу увођења народне војске да дâ земљи „сигурност и одбрану“.²³ У прокламацији је обећао да ће закон бити највиша воља у Србији. Припремајући се за рат са Турском, кнез Михаило је сматрао да треба прекинути партијске размирице и ујединити све Србе у једном патриотском полету. Јер, Србија у којој би владар владао једном половином народа против друге и морао највише бринути о томе да открије завере и гуши буне – таква Србија, сматрао је, не би чинила никакву снагу и морала би се одрећи велике националне политике. Сматрао је да Срби морају све да забораве што их је унутар земље делило да би сутра, у рату против Турске, били јединствени.

У прокламацији је посебно наглашено да је јака власт владара насушна потреба Србије и да само она може да уједини све народне снаге за борбу са Турцима. Зато треба прикупити сву власт у рукама владаноца, који, уздигнут изнад странака и њихове нетрпељивости и раздора, мора да уведе законитост. Значи, уместо обести странке на власти, владао би закон, иза којег стоји јака кнежева власт која ће обезбедити патриотску слогу Срба.

²⁰ Р. Љушић, *исто*, стр. 130; Ј. Милићевић, *Влада намесништва...*, стр. 280.

²¹ С. Јовановић, *исто*, стр. 405.

²² Ј. Милићевић, *Влада намесништва...*, стр. 289.

²³ С. Јовановић, *исто*, стр. 145 и 464.

Кнез Михаило је одмах пресекао политичка гоњења уставобранитеља које је његов отац интензивно спроводио у току друге владавине. Опростио је све политичке кривице и увреде које су чињене њему, његовој мајци и оцу од 1839. до 1858. године, и дао присталицама Карађорђевића општу амнестију. Вратио је у службу чиновнике које је кнез Милош отпустио или им је одредио пензију. Саставио је владу од конзервативаца (карађорђевићевци) и либерала (обреновићевци), на челу са либералом Филипом Христићем. Та влада је имала задатак да створи услове за измирење странака и стишавање за земљу штетних и неподношљивих страначких страсти.

Други, веома важан циљ владавине кнеза Михаила било је снажење његове личне власти. На основу стеченог искуства, био је уверен да без чврсте руке владара Србија не може напредовати. Када су му говорили о политичким слободама, горко се смешио и, показујући дотрајала јадна сељачка кола и ситне волове, обично говорио: „Није слобода у парагнетима, праве слободе може бити у благостању, напретку и образованости народа. Нека моји Срби постану богати и образовани, они ће тим самим постати и политички слободни. Ко може тиранисати образован и имућан народ? А докле је год он сиромашан и необразован, све политичке слободе које бих му ја дао, он би употребио сам на своју рођену штету, и сваки који би хтео, могао би му их одузети кад год би хтео“.²⁴ Једном скупштинском секретару кнез је говорио: „Јесте ли опазили колико је крстова на адреси коју сте поднели? Докле год скупштинари не умеју ни свога имена потписати, дотле се Бога ми, ви младићи узалуд журите да прокламујете велике слободе“. У другој једној прилици резонувао је: „Ја могу на прсте избројати све европски образоване људе у мојој земљи. Њих нема више од десетак-дванаест. Установе једне земље не праве се за 12 највише образованих људи. Оне се морају подешавати према општем нивоу народа...“²⁵

Кнез Михаило је правдао увођење личног режима тиме што српски народ тада није био ни довољно просвећен, ни довољно богат да би му се могле дати политичке слободе. Сматрао је, стога, да је потребан један период јаке власти да би се уредила држава за добро свог народа. На Народној скупштини, 1861. године, кнез Михаило је законима увео најважније измене у државним установама и тиме, практично, спровео уставне реформе, стављајући ван снаге многе одредбе тзв. Турског устава из 1838. године. Надлежност Савета, који су предводили конзервативци, ограничена је само на законодавне послове, а независност саветника је укинута и они су доведени у положај обичних чиновника које је постављао кнез. На тај начин дугогодишња борба између Савета и кнеза завршила се губитком политичке моћи и потчињавањем Савета кнезу.²⁶ Место председника Савета кнез је поверио Јовану Мариновићу,

²⁴ М. Пироћанац, *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд, 1895, стр. 11.

²⁵ С. Јовановић, *исто*, стр. 218 и 219.

²⁶ С. Станојевић, *исто*, стр. 845.

умереном конзервативцу, који је дужност обављао дуго и успешно.²⁷ Задржана је Народна скупштина, само са саветодавним гласом, дакле, била је без већег политичког значаја. Посланике је постављао и мењао кнез, а могли су бити кажњени за иступање у Скупштини.²⁸ Министри, који су до тада били и под Саветом и под кнезом, потчињени су искључиво кнезу. Закон је дао и дискреционо право влади да отпушта и пензионише чиновнике. Тако је кнез темељито променио централну државну управу, што је у народу повољно примљено. Када је један старији човек видео како у башти двора високи Гарашанин, гологлав и повијен, реферише стојећи кнезу, скинуо је капу и казао: „Хвала Богу кад Србија доби кнеза који ће министрима заповедати“. Људи су били пресити борбе између кнеза, Савета и министара око превласти и веома задовољни што је кнез Михаило увео јединство управе. Нешто касније, 1866. године, извео је промене и у локалној управи. Општине, дотад организоване више на народним обичајима, добиле су законску организацију. Њихове органе бирао је народ, али је тај избор морала потврдити власт, која их је могла сменити ако не би била задовољна њиховим радом. Слобода штампе није постојала. Цензура је била веома строга, па опозиционе новине скоро није било могуће издавати. Од 1864. године цела штампа сведена је на службене „Српске новине“ и полуслужбени „Видовдан“. Имала је искључиви задатак да објашњава и брани владину политику.²⁹

Тако је кнез Михаило концентрисао сву власт у своје руке и завео апсолутистичку владавину. У стварању таквог режима имао је значајну помоћ од јаке владе Илије Гарашанина (1861–1867), једне од најстабилнијих влада Србије уопште. Кнез Михаило као владар није ништа радио из мржње или ината. Ценио је и окупљао око себе способне и карактерне људе, без обзира на то којој странци припадају, а презирао оне које је сматрао сплеткарошима. Уклонио је једног министра из кабинета зато што му је нетачно представио ствар свог чиновника, а другог што је покушао да кнежеву сестру од стрица Анку увуче у политику и њоме се код кнеза послужи. Тако је и довео за председника владе Илију Гарашанина, који није припадао партији Обреновића. Кнез је хтео да користи његово велико искуство и државничке способности, јер је Гарашанин, заиста, био један од највећих државника Србије. У свом *Начертенију* предвиђао је стварање велике југословенске државе под вођством Србије. Прихватао је идеје кнеза Михаила о рату с Турцима, па је интензивно радио на јачању кнежеве власти, склапању савеза са Црном Гором и Грчком, и припремању устанка против Турске.

Кнез Михаило је био леп човек, веома достојанственог држања. Његов секретар М. Милићевић овако га је описао: „Кнез Михаило је био човек високог раста, танка струка, врло кракат и у ходу малко

²⁷ Р. Љушић, *исто*, стр. 130.

²⁸ Ј. Милићевић, *Влада намесништва*, стр. 291.

²⁹ С. Јовановић, *исто*, стр. 233 и 238; Р. Љушић, *исто*, стр. 130; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини 19. века*, I, Издавачка књижница Геце Кона, Београд, 1923, стр. 83; Ј. Продановић, *исто*, стр. 270.

напред нагнут. Када иде као да некуд жури, корача крупно, неједнако, и малко се у држању љуља. Коса му је у детињству била плава, доцније смеђа, а у зрелије године кестењаста. Сачешљавао ју је увек марљиво, а раздвајао на две поле раздеоком од чела до на дно потиока, брада и бркови били су му угасито смеђи; очи је имао крупне граорасте, лепе и необично миле. Глава му је била малко дугуљаста, а врат висок“.³⁰ Кнез је створио балканску копију правога европског двора, уместо двора кнеза Милоша који је подсећао на конак турског паше. Заведена су строга дворска правила и церемонијал. По први пут на кнежев двор нико није могао доћи ако није најављен, односно ако није добио аудијенцију. Дворски ред морали су сви да поштују и нико није смео да га прекрши. Једног дана из двора су вратили српског митрополита јер је дошао на честитање које није било најављено и наређено. Новоуведени протокол, по угледу на европске краљевске дворе, засметао је страним дипломатским представницима, а и многим Србима, који су раније, за владе кнеза Милоша, свраћали у конак када су желели, без икаквих формалности, као у неку народну канцеларију. Кнез Михаило је уздигао и институцију владара. Он је својој личности дао свечан и мистичан изглед, па је био први српски нововековни владар, не само по народној вољи него и по „милости бојжој“. У свечаним приликама носио је нарочито одело: калпак и атилу, сабљу искићену драгим камењем и брилијанте у мамузама. Најчешће је носио генералску униформу и црвени мундир, беле панталоне, шешир на три рога, поклопљен великом перјаницом.³¹ Министри су кнеза љубили у руку, а он њих у чело. Његове посете народу биле су веома званичне и парадне. Тачно се знало како треба дочекати владара на улици или на селу. Наш велики историчар Слободан Јовановић пише: „Нема више оног Милошевог мешања са гомилом, нема оног његовог народског говора и сељачког поздрављања: 'Крагујевчани, кошуљо моја'! Михаило када се укаже народу, то је као икона, која не говори ништа и пред којом треба повити главу у свечаном ћутању. Народ га дочекује по овом церемонијалу: сељаци и грађани поврстани су као војници у оној улици којом кнез има да прође; наредба је да се не мичу с места и да стоје мирно, докле се он не појави. Тада сваки има да дигне десном руком фес са главе и викне три пута: „живео“. Кнез ћутећи улази у цркву. Његов се улазак оглашава звонима; за све време док је у цркви, напољу народ стоји мирно. По кнежевом изласку из цркве, парада је свршена, свет може да се разилази, али без ларме...“³²

Тако је кнежевина добила свечани изглед, а кнежева личност била је издигнута изнад обичног народа. Том циљу служили су и новозаведени

³⁰ М. Милићевић, *исто*, стр. 483.

³¹ С. Јовановић, *исто*, стр. 241. и 242; Опширније о униформама у време друге владавине Милоша и Михаила Обреновића: П. Васић, *Униформе српске војске 1808–1918*, „Просвета“, Београд, 1984, стр. 43–53; Д. Николић, *Како се облачила народна војска у Србији у XIX веку*, „Весник“, Војни музеј, Београд, бр. 17, 1971, стр. 159–171.

³² *Исто*, стр. 242 и 243.

државни, у ствари, дворски празници: дан кнежевог рођења, кнежев имендан, кнегињин рођендан, кнежева слава итд. Године 1865. свечано је обележена педесетогодишњица Таковског устанка да би се у народу подигла самосвест према Турцима и, истовремено, ојачала приврженост династији Обреновића. Том приликом установљен је Таковски крст, први орден у Кнежевини Србији. Сливен од једног топа кнеза Милоша, па позлаћен, тај орден подељен је старим Милошевим ратницима.³³ На свечаном ручку пред топчидерским двором, до кнеза и кнегиње, седеле су две Карађорђеве кћери: Сава Пљакић и Стаменка Чарапић. Иначе, родитељи кнегиње Персиде, Јеврем Ненадовић и његова супруга, редовно су позивани на дворске балове. Кнез је тиме желео да да пример за измирење странака и династија.

Угледу монархије у тада сиромашној Србији доприносила је велика дарежљивост и поклони кнеза Михаила не само са цивилне листе већ и из приватне касе. Бројни су били његови прилози у хумане сврхе. Великодушно је поклањао знатне суме новца за фонд пензионера, трошкове за репрезентацију покривао је из личних средстава, бескалатно је позајмљивао знатне износе дуката држави и београдској општини. Што је Београд тада добио Народно позориште треба захвалити кнезу Михаилу и његовој финансијској помоћи. Кнежев секретар М. Милићевић пише: „Неки Степа Филиповић био је секретар Карађорђевог. Године 1837. ступио је поново у српску службу и дошао до члана окружног суда. Послуживши неко време он, обременен старошћу, затражи пензију, а кнез Александар му да пуну плату (450 талира) у пензију. Пошто кнез Михаило преузме владу 1860, почну се ревидирати године службе свима пензионерима... Државни савет нађе да Филиповић није служио пуних 40 година, те му одузме 200 талира пензије, оставивши му само 250. Кнез Михаило, када му тај саветников акт дође не одобри га, него рече да се Савету врати с напоменом да је година службе под Карађорђем била вреднија и тежа, него неких потоњих пет. При свему том Савет остане при својем закључку, додавши да је пропало све што је за Карађорђево времена рађено у Србији, па, богме, и Филиповићева служба. Када тај акт прочитах кнезу, он га узе те виде имена оних који су га потписали. Затим устаде, и ходаше дуго, дуго по соби. Најпоследње рећи: 'Ја не мислим тако као Савет. За мене могу пропадати људи а историјски догађаји не могу да се избришу па да их нема. Нећу да се борим са њима. Зато одобрите им решење, али министру финансија пишите да г. Стеви Филиповићу, докле је год жив, од моје цивил листе даје колико треба да му буде равно 450 талира'“.³⁴

Због свега тога упамћен је као најнесебичнији и најдарежљивији српски владар. Иначе, кнез је био увек озбиљан, замишљен, веома повучен, недружељубив, ћутљив и немо достојанствен. Волео је коње

³³ М. Милићевић, *исто*, стр. 484; М. Пилетић, *Одликовања југословенских народа XIX и прве половине XX века (до 1941)*, збирке Војног музеја у Београду, Војни музеј, Београд, 1987, стр. 21.

³⁴ *Исто*, стр. 487.

– имао је ергелу пуну расних коња. Волео је и лов и јахање, али се уздржавао да народ не помисли да занемарује државне послове. Кнежев секретар пише како га је Гарашанин, и сам страстан ловац, често наговарао да пође у лов. „А шта би рекли домаћини сељаци, видећи да јурим по лову онда када они мисле да сам притрпан народним пословима?“ одговарао му је кнез... Михаило није умео да се опходи са народом, али је сељаке и њихов живот познавао веома добро, а он је причао да је то све сазнао од своје Наке.³⁵ Савременици су писали да је кнез Михаило, онако крут, достојанствен, одлучан, понекад плаховит, подсећао на своју мајку, кнегињу Љубицу, коју је из милоште звао Нака, а која је у своје време знала да грди уплашене устанике и да их враћа на Турке или да „пиштољем у руци растерује загушљиви смрад брачног живота“.³⁶

Кнез је савесно обављао своје владарске дужности. Изузетно вредан, век је проводио у канцеларији, решавајући гомилу аката које су му ревносни министри доносили. А и његови министри били су претрпани послом и загњурени у акте, јер им је служио за узор. То је била логична последица централизације власти, када владар хоће да зна до у ситница све шта се дешава.³⁷ Историчари се слажу с тим да је кнез Михаило, по свом европском образовању и понашању, по свом одмереном и достојанственом, правом владалачком држању, био најотменија појава у Србији. Био је ретко карактеран, честит, племенит, са високим осећањем дужности и патриотизма.

Када је требало да потпише смртну пресуду не једном је рекао како је српски сељак „срећнији од кнеза Михаила, јер не мора никога убити“, па је опет пресуде ублажавао. Радовао се када је доносио и потписивао хумане законе, као што је закон да се сељаку не може за дуг продати два дана ораће земље, род с те земље, пушка, сабља, нож и два пиштоља. У лето 1862. уступио је сву своју цивилну листу држави за ратне потребе,³⁸ а своје велико приватно имање у Влашкој (Мађарска) наменио је јачању Србије ради успешног завршетка ослободилачког рата против Турске.

Увођење Народне војске

Главни циљ кнеза Михаила био је рат с Турцима, стварање слободних народних држава акцијом самих балканских народа, без мешања страних сила и, евентуално, њихова конфедерација.³⁹ То је било могуће остварити само јаком војном силом, а њу је требало изнова стварати,

³⁵ Исто, стр. 485.

³⁶ М. Пироћанац, исто, стр. 12.

³⁷ Исто, стр. 253.

³⁸ А. Гавриловић, исто, стр. 31.

³⁹ Опширније: С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, Издавачка књижица Геце Кона, исто; В. Поповић, *Европа и српско питање у периоду ослобођења, 1804–1918*, Издавачка књижица Геце Кона, Београд, 1940; Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Државна штампарија, Београд, 1876.

јер је тзв. гарнизона војниство било малобројно (3.529 људи, од тога 120 официра).⁴⁰ Француски капетан Иполит Монден, више инжењер него војник, који је радио на изради пројекта о организовању народне војске добио је 1. октобра 1861. ресор војске, а маја 1862. постављен је на чело Министарства војске и јавних радова у чину српског пуковника⁴¹, јер „старе војводе су биле мртве или изнемогле, а младе снаге још глас нису стекле“.⁴² Нешто касније (априла 1865), уступио је своје место пуковнику Миливоју Петровићу Блазнавцу, који је и под Монденом био главна личност у Министарству војске.

Кнез Михаило је сматрао да се у једној сиромашној сељачкој земљи, као што је била Србија, могла држати само велика народна војска која би финансијски оптерећивала народ десет пута мање него 20.000 војника стајаће војске.⁴³ Зато, на његов захтев, није била даље развијана стајаћа војска, већ је у августу 1861. објављен закон о „Устројенију Народне војске“, према којем су народну војску чинили сви Срби старосне доби од 20 до 50 година, изузимајући „свештенике и неспособне“. Делили су се на две класе: прву, која је била „одмах готова да крене“, чинила је „једна четвртина пореских глава“, и другу, која је била резерва. Регрутација је обављана сваке године, уз обавезан лични излазак обвезника пред комисију.⁴⁴ Народна војска имала је све родове као и стајаћа војска: пешадију од седамнаест пукова, образованих од батаљона (батаљон је давао сваки срез, а пук сваки округ), артиљерију од шест батерија, које су биле састављене од грађана београдског и крагујевачког среза, коњицу од седамнаест ескадрона и инжињерију од седамнаест одељења пионира. Земља је била подељена на пет великих команди: Дринско-савску, Јужноморавску, Тимочку, Источноморавску и Главну средоточну (Шумадијска), са штабовима у Ваљеву, Карановцу (Краљеву), Зајечару, Свилајнцу и Крагујевцу. У сваком штабу је постављен по један мајор као главнокомандујући, затим онолико капетана колико је родова имала команда и два пута толико подофицира. Задатак им је био да регрутују, снабдевају, наоружавају и обучавају народну војску. Ти официри били су из стајаће војске и мењали су се на сваке две године.⁴⁵ Обука пешака по ротама (чете) обављана је у свакој општини

⁴⁰ С. Ратковић–Костић, *Српска војска у XIX веку. Преглед развоја од Првог устанка до Берлинског конгреса*, „ВИГ“, бр. 1–2, Војноисторијски институт, Београд, 1993, стр. 32.

⁴¹ Љ. Алексић, *Став Француске према Србији за време друге владавине кнеза Милоша и Михаила (1838–1868)*, Српска академија наука, Београд, 1957, стр. 74.

⁴² М. Милићевић, *Кнез Михаило у споменима некадашњег свог секретара*, Краљевско српска државна штампарија, Београд, 1896, стр. 39.

⁴³ Ј. Драгашевић, *Мисли о српској народној војсци*, „Војин“, Државна штампарија Ц, Београд, 1867, стр. 71.

⁴⁴ М. Степановић, *Регистар свију закона, указа, расписа, решења, објашњења итд., која су штампана у војним зборницима и службеним листовима од 1858. до 1882. године закључно, а имају трајне или историјске важности за војску* (у даљем тексту: *Зборник закона 1858–1882*), Краљевска српска државна штампарија, Београд, 1883, стр. 75 и 76.

⁴⁵ Исто, стр. 77–82.

недељом и празником, а батаљонска обука сваке друге недеље по срезовима. Пионири су обучавани заједно са пешадијом, али су их повремено позивали у главно окружно место, где их је обучавао инжењер. Пукови су се окупљали у јесен, после завршетка пољских радова, на петнаестодневну вежбу. Поред тога, у главним местима великих команди били су предвиђени и маневри са више пукова. У народној војсци подофицире и официре до чина капетана постављао је окружни начелник, на предлог среског начелника, командире батаљона и ескадрона – министар војни, на предлог окружног начелника, а команданте пукова – кнез, на предлог министра војног и министра унутрашњих дела. Такво уређење војске сматрано је веома економичним за државу, зато што је одело и оружје сваки војник сам себи набављао, плату нису имали, само су на вежби добијали храну. Другим речима, „цео народ је био војник, а ипак нико није служио у касарни“, што је и сељаку одговарало јер се није одвајао од пољских радова.⁴⁶

И, док је војник народне војске сам бринуо о својој одећи, 1861. године донет је „Пропис за одело регуларног војинства и жандарма“, којим је прописано да сви родови војске носе униформу истог кроја, али различите боје. Официри су на капи имали тробојну народну кокарду с почетним словима имена и презимена владара.⁴⁷ Тим прописом сасвим је измењен изглед стајаће војске, јер је нова униформа била по европском узору.

Мада, према „Устројственију“, народна војска није требало да кошта државу, јер војници су морали „одевати се, снабдевати и наоружавати о свом трошку“⁴⁸, међу дужностима штабова команди предвиђено је да „оружају“ војску, а како је у народу било недовољно оружја, уз то много застарелог, држава је, поред топова, набављала пушке и муницију. Током 1861. године било је покушаја да се оружје набави из неколико земаља,⁴⁹ што је у почетку било веома тешко, јер Аустрија и Турска нису пропуштале оружје у Србију.

Главна војна управа претворена је 1862. године, Законом о уређењу државне централне управе, у „Министарство Воено“, под којим су се налазиле обе војске – народна и стајаћа, као и војни заводи. Министарство је било подељено на три одељења: опште војно, административно и војнорачуноводно. Опште војно одељење имало је два пододељења: „лично“ и „стварно“ (материјално). Прво се бавило свим пословима који су се тицали управе народне и стајаће војске, војне полиције и судства, војнонаучних завода, као и свих персоналних односа: постављења, унапређења, премештаја, одликовања итд. Друго је обављало све послове који су се тицали артиљеријске и инжењеријске струке. Административно одељење обављало је послове који су се односили на

⁴⁶ С. Јовановић, *исто*, стр. 281.

⁴⁷ Зборник закона 1858–1882, *исто*, стр. 67.

⁴⁸ *Исто*, стр. 83.

⁴⁹ Опширније: Љ. Алексић–Пејаковић, *Политика Италије према Србији до 1870. године*, Српска академија наука, Београд, 1979, стр. 247; Љ. Алексић, *Став Француске*, *исто*, стр. 74–86.

материјално издржавање војске, а њему је био подређен и војни санитет. На челу војнорачуноводног одељења био је војни контролор у рангу начелника одељења.⁵⁰ Исте године ступио је на снагу и Закон о уређењу војног штаба стајаће војске, према којем је та војска потпала под команду начелника штаба, сем артиљерије и пионира, који су и даље остали непосредно под војним министарством. Поред тога, Законом о устројству артиљеријске управе обједињени су сви технички заводи.⁵¹ Приближно у исто време био је обнародован Закон о војној дисциплини, а после јунских уличних борби између Срба и Турака у Београду, турског бомбардовања престонице и септембарских сукоба у Ужицу, у којима је Србија имала већи број жртава, појавио се Закон о установљењу фонда за изнемогле и у служби осакаћене војнике.⁵²

Када се Србија јуна 1862, без правог оружја, суочила с могућношћу рата, поново је, као претходне године, затражила од Русије зајам, оружје и помоћ при његовом превозу до Кнежевине. У децембру је транспорт оружја за српску војску из Русије, који је ишао преко Румуније, изазвао оштре протесте Турске, Аустрије и Енглеске. Али, уз подршку Француске, Италије и Русије оружје је, после три месеца спора, дипломатских нота и интервенција, допремљено у Србију и подељено народу.⁵³

С обзиром на то да у Закону о уређењу државне централне управе из 1862. године није било детаљних прописа о уређењу Генералштаба и дужностима генералштабних официра, он је после две године измењен. Уместо три, добио је четири одељења: опште војно, економско, контролно и казначејско (благајничко), а делокруг рада по одељењима правилније је одређен.⁵⁴

После тог уређења Војног министарства издат је, у марту 1864, веома опсежан Закон о устројству војске (105 параграфа). Према њему, дужност војске била је да „брани отаџбину и буде потпора законитости“. Војска се делила на стајаћу и народну, и имала је четири рода: пешадију, кавалерију (коњица), артиљерију и жандармерију. Прва три рода војске служила су три године, а жандармерија према посебном закону. Укинута су дотадашња генералштабна и инжињеријска струка, а установљена је штабна струка, из које су узимани официри за штабове и канцеларију војног министра. Кнез је био „поглавар“ војске, а војни министар је

⁵⁰ Ј. Дамјановић, *Историјско развиће уређења нашег Ђенералштаба* (у даљем тексту: *Историјско развиће*), Београд, 1900, стр. 18; В. Јовановић, *О постанку српске војске у XIX веку*, „Војни весник“, Војни музеј, IV, 1924.

⁵¹ П. Борисављевић, *Кратки преглед организације наше војске*, „Ратник“ IX, Штампарија задруге штампарских раденика, Београд, 1887, стр. 57; Д. Динић, *Историјат*, стр. 66.

⁵² Зборник закона 1868–1882, исто, стр. 185.

⁵³ Опширније: Р. Перовић, *Дипломатски спор о преносу српског оружја 1862. године преко Румуније*, Годишњица Н.Ц., XLIII, 1939. За ширу дипломатску позадину: Љиљана Алексић, *Мисија Милоша Лешњанина у Паризу, Лондону и Торину 1862. године*, Историјски часопис, XXI, Историјски институт, Београд, 1974.

⁵⁴ Зборник закона и уредаба издатих у Кнежевини Србији, XVII, Државна штампарија, Београд, 1865, стр. 44.

командовао у његово име. На челу стајаће војске био је начелник, који је био непосредно потчињен војном министру. Санитет је био подељен на три гране, тј. на чисто лекарску, хируршку и апотекарску грану. Тим законом су, по први пут, уређене пензије официра и осигурани онеспособљени војници.⁵⁵

Народна војска се према Закону, као 1861. године, састојала од свих Срба да би од двадесет до педесет година, с тим што су поред свештеника и телесно неспособних регрута, обавезе служења у војсци били ослобођени министри, државни саветници, судије и они које војни министар, у договору с осталим министрима, ослободи у интересу државних потреба. Остала је подела на две класе, а установљена је, поред пешадије, артиљерије, коњице и инжињерије, и комора, и то на сваких десет пешака или артиљераца (пет коњаника или пионира) по један коморција с коњем. Чете, батаљони, ескадрони и батерије народне војске били су устројени као и у стајаћој војсци. Батаљони и ескадрони су имали своје заставе, а пукови барјаке. У територијалном погледу, уместо на пет, земља је подељена на шест војних округа или инспектората. Заправо, већ постојећим командама, истог назива као и до тада, прикључен је београдски округ, са штабом у Београду. Обука је извођена, као и раније, у пролеће и јесен. По наређењу војног министра, а у споразуму с министром унутрашњих послова, одржаване су веће осмодневне вежбе, и то с јесени.

Маневри су извођени по наређењу самог владара. Уређени су чинови у стајаћој војсци, као и звања у народној, а одређено је и како се добијају или губе. У народној војсци чинови су били: десетник, дваесник, педесетник, стотинарник или четовођа, батаљони командир и командант легије, што је одговарало чину полковника (пуковника) у стајаћој војсци. Чинове је давао сам кнез.⁵⁶

Због трвења између војних и цивилних власти укинута су 1864. команде и штабови, а уместо њих су у окружним начелствима образована војна одељења (2–3 официра и неколико подофицира), са задатком да обављају регрутацију за стајаћу и народну војску и да служе као кадар за обуку народне војске. Тиме је војска, практично, потчињена полицији.⁵⁷ Током наредних година било је неких новина. Године 1864. донет је „Пропис за одело и спрему народне војске“, и она је обучена у веома оригиналне униформе, у складу с духом романтизма који се осећао у Србији.⁵⁸ Законом о измени и допуни Закона о уређењу војске из 1864. године установљено је, наредне 1865. године, инжињеријско одељење у стајаћој војсци, које је 1866. године подељено на два полубатаљона: први са називом пионирски, са две чете, и други понто-нирски, са три чете. Егзерцирна правила стајаће војске уведена су исте године и у народну војску, а у Београду и Крагујевцу отворене су посебне школе за образовање старешина народне војске, у којима су

⁵⁵ Исто, стр. 65, 75 и 86–90.

⁵⁶ Исто, стр. 93–105.

⁵⁷ Ж. Ђорђевић, исто, стр. 149.

⁵⁸ Зборник, стр. 112–122; П. Васић, исто, стр. 49–51.

се предавали: тактика, фортификација, четовање и топографија. Исте године одржан је у Пожаревцу маневар са девет батаљона, четири ескадрона и целокупном артиљеријом оперативне војске, а две године касније и у Београду, али нешто мањих размера. Да би ублажили проблем малобројног официрског кадра, новом допуном Закона 1867. године омогућено је и страним официрима да уђу у српску војску. Рачунало се, пре свега, на аустријске официре српске народности.⁵⁹ Пораз Аустрије у рату са Пруском 1866. године олакшао је положај Србије, јер јој опасни сусед није више правио сметње око набавке оружја. Те године стигло је у Србију, преко Аустрије, 55.000 пушака. Како су биле застареле, преправљане су у крагујевачкој фабрици, и то веома споро – око 4.000 годишње.⁶⁰

Народна војска имала је и своје мањкавости, пре свега, била је недовољно дисциплинована. За време бомбардовања Београда, народна војска београдског округа доведена је да брани варош од Турака. После неколико недеља три батаљона су се побунила, тражећи или да их воде на Турке или да их пусте кући. Умирили су се тек када је дошао лично командант целокупне народне војске, господар Стевча Михаиловић. Међутим, чињеница је да је народна војска кнеза Михаила учинила утисак на Балкану и у Европи, јер је њену снагу у људству морао свако да респектује. То је имало далекосежан и вишеструк утицај на положај и развој Србије. Захваљујући пре свега војсци, али и упорној српској дипломатији, Турска је 1867. године пристала да повуче своје гарнизоне из Београда, Смедерева, Шапца и Кладова. Војнички далеко најјача (према аустријским проценама, прва класа народне војске обухватала је 50.000, друга 40.000, а у случају рата тај број се пео на 150.000 људи), Србија је извојевала водећу улогу на Балкану, ставивши се на чело Балканског савеза.⁶¹

Турци напуштају Србију

Кнез Михаило је сматрао да треба, пре него што почне рат с Турском, да уклони турске гарнизоне из српских градова, као и да склопи савезе с осталим хришћанским државама и народима на Балкану.

⁵⁹ С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила* (у даљем тексту: *Друга влада*), Београд, 1933, стр. 285; Ј. Дамјановић, *Подаци I*, стр. 715.

⁶⁰ Ж. Спасић, *исто*, стр. 68; С. Јовановић, *Друга влада, исто*, стр. 284; М. Ђурђевац, *Народна војска*, стр. 83.

⁶¹ Према пропису из 1861. и 1862. године народна војска имала је од 200.000 до 222.000 људи, што је приближно износило петину укупног становништва Србије (1.087.179) пописаног 1861. године (Ж. Ђорђевић, *исто*, стр. 53). Опширније о Србији за време кнез Михаила: Ј. Ристић, *Спољашњи односи Србије, I–III*, Штампарија Краљевине Србије, Београд, 1887; М. Пироћанац, *Кнез Михаило и заједничка радња балканских народа*, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд, 1895; С. Јовановић, *Друга влада Милоша и Михаила*, Београд, 1933; В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, „Просвета“, Београд, 1958; М. Ђурђевац, *Народна војска у Србији 1861–1883*, „Војноисторијски гласник“, IV, Војноисторијски институт, 1959; T.W. Riker, *Michael of Serbia and the Turkish Occupation*. The Slavonic and East European Review, XII, p. 34.

Градско питање поставили су, у ствари, сами Турци бомбардовањем Београда у јуну 1862. године. Међутим, погоршање односа са Турском почело је још с Преображенском скупштином, која је законима изменила многе важне одредбе тзв. Турског устава. Турску владу нарочито је огорчило доношење Закона о устројству народне војске, па је уложила енергичан протест и наредила покрете трупа дуж границе. Кнез Михаило се није обзирао на то, па се Србија и даље војно припремала, свесна да јој код суседних народа углед расте и због самог постојања тако јаке војске. Подозрење Цариграда према Србији повећало се када су од руског зајма од 300.000 дуката набављене савремене пушке. Затегнути српско-турски односи изазвали су погоршање односа између турског и српског становништва у Србији. У тако наелектрисаној ситуацији, 15. јуна 1862, турски војници су у Београду, код Чукур-чесме, убили једног српског дечака, а затим и српског полицајца, који је дотрчао на лице места. Дошло је до опште уличне борбе између Срба и Турака, која је, пред зору, прекинута примирјем, које су потписали Гарашанин и командант београдске тврђаве Ашир-паша.⁶² Међутим, после само дана примирја, Турци су 17. јуна четири и по сата топовима бомбардовали Београд, а наставили су да га засипају гранатама и ноћу између 17. и 18. јуна. Вративши се хитно из унутрашњости Србије, кнез Михаило је прогласио ратно стање и ојачао београдски гарнизон, тако да је око 15.000 људи било под оружјем. У целој земљи подигнута је народна војска и организоване су добровољачке чете. На турске гарнизоне у градовима устала је цела Србија, као на дахије у Првом устанку 1804. године.

Кнез Михаило је намеравао да те догађаје искористи и зарати са Турском. Његов секретар записао је да се кнез љутио на министра војске што споро обавља припреме за рат: „Мој Блазнавац хоће, вељаше он, да спреми резерву за сваку чивију“.⁶³ Али, тада су се умешале велике силе. Наиме, бомбардовање Београда изазвало је велику узбуну у Европи. Конзулима је наређено да зауставе оружане сукобе и они су, изузимајући аустријског вицеконзула, објавили декларацију у којој је осуђен турски поступак.⁶⁴ Кнез Михаило је то бомбардовање узео као повод да постави великим силама градско питање, односно питање иселјавања турских градских војних посада и турског цивилног становништва из вароши. Користећи, затим, повољну политичку ситуацију, он је пуних пет година то питање држао на дневном реду, стално истичући великим силама потребу да турске посаде напусте тврђаве. Питање о градовима које је још држала турска војска претворило се у патриотско питање о ослобођењу и уједињењу свих Срба, јер је свако веровао да је за то куцнуо час. Нови нараштаји, одрасли у ослобођеној Србији, национално осетљиви и поносни, осећали су присуство турске

⁶² Опширније: Ј. Дајковић, *Београд и случај на Чукур-чесми*, Годишњак града Београда, Музеј града Београда, стр. 4, 1957.

⁶³ М. Милићевић, *исто*, стр. 486.

⁶⁴ С. Јовановић, *исто*, стр. 339.

војске као срамоту и окупацију. Српски неослобођени крајеви, али и други балкански народи, гајили су велику наду у кнеза Михаила и његову народну војску.

Да би спречиле рат, европске силе су организовале конференцију у цариградском предграђу Канлици, јула 1862, на којој су Француска и Русија биле на српској страни, а Енглеска и Аустрија на турској страни. На конференцији је одлучено да се поруше само турске тврђаве Соко и Ужице и да се из Србије исели турско цивилно становништво, али не и низами (војници). Ипак, та конференција је спречила српско-турски рат, мада не и српско-турски сукоб. Пре него што је поново покренуо градско питање, кнез Михаило је са Гарашанином много радио на зближавању и склапању савеза са балканским државама, јер није намеравао да сам ратује, већ да сви балкански народи сложено нападну Турску. Савез са Црном Гором потписан је 1866, са Грчком 1867. и Румунијом 1868. године. Приступили су му Штросмајерова народна странка и бугарски револуционарни комитети.⁶⁵ Одржаване су пријатељске везе и с албанским првацима. Србија је постала стожер великог балканског савеза управљеног против турске царевине. Њен престиж био је већи него икад и рат се очекивао сваког тренутка.

Од највећег значаја било је склапање савеза са Грчком и, посебно, са Црном Гором, с којом односи нису били добри током првих година владавине кнеза Михаила. Кнез Михаило је почетком 1866. године, преко свог изасланика Ђорђа Милановића, кумовао Љубици, кћерки књаза Николе, који је том приликом изјавио Миловановићу да је спреман да се одрекне престола ако кнез Михаило поведе рат за ослобођење и уједињење српства. Од тада су се односи између Србије и Црне Горе побољшали. Кнез Михаило је преко министра Милојка Лешјанина, крстио и Милицу, другу кћер књаза Николе.⁶⁶ Према уговору о савезу, обе кнежевине биле су обавезне да раде на припремању устанка и рата против Турске. Уколико би се рат завршио успешно, књаз Никола био је спреман да абдицира у корист кнеза Михаила, а он и његова породица би у уједињеној држави имали посебан положај.⁶⁷

Пуних пет година владали су веома лоши односи између Србије кнеза Михаила, која се интензивно припремала за рат, и Турске, која је на то одговарала појачавањем својих војних снага у српским градовима. Међутим, 1868. године, неочекивано, кнез Михаило је искористио повољне спољнополитичке прилике у Европи и градско питање решио мирним путем. Наиме, ослабљена Аустрија, побеђена у рату са Пруском (1866), стала је на страну Србије, док је Турска, у страху да се устанак на Криту (1866) не прошири на балканске државе, променила политику и решила да задовољи ојачалу Србију, коју је сматрала средиштем

⁶⁵ Опширније: В. Крестић, *Југословенска политика Јосипа Јураја Штросмајера*, Југословенски историјски часопис, I, Орган Савеза друштава историчара Југославије, 1969; Исто, *Хрватско-угарска наредба 1868*, Београд, 1969.

⁶⁶ Н. Петровић Његош, *Целокупна дела*, књ. VI, Обод, Цетиње, стр. 43, 68 и 69.

⁶⁷ Ј. Милићевић, *Влада намесништва...*, исто, стр. 296.

окупљања балканских народа. Сматрајући, дакле, да је цео бунтовни Балкан под Михаиловим утицајем, султан је у Србији 1867, по савету великих сила, укључујући и Аустрију, повукао своје гарнизоне из утврђења у Београду, Смедереву и Фетисламу (Кладову).⁶⁸ У Србији више није било везира, паша и низама, па ни турског цивилног становништва. Једино је у знак султановог суверенитета на бедемима градских тврђава остала да се вије, поред српске и турска застава. Ферман о градовима један је од важнијих државно-правних аката у осамостаљивању Србије од Турске. Пре пријема градских кључева, кнез Михаило је позван у Цариград, где му је султан указао велике почести.⁶⁹

Брачне размирице са кнегињом Јулијом

Последњих година у владавини кнеза Михаила осетило се извесно колебање. Затворен и ћутљив, пуне три године тешко је подносио неверство кнегиње Јулије. Почело је тиме што је почетком 1862. године кнезу Михаилу уручено љубавно писмо које је кнегиња Јулија писала кнезу Карлу Аренбергу. Иако писано у церемонијалном и отменом тону, веома обазриво, у њему се, поред осталог, увијено говори о Јулијином разводу од Михаила и њеном заједничком животу с Аренбергом у Млецима. Ипак, писмо није пружало доказе о Јулијиној прељуби. Напротив, кнез је сматрао да оно потпуно потврђује њено неверство. Својој супрузи није правио никакве сцене, нити тражио од ње објашњење. Одлучио је да се разведе, али на леп начин, без скандала и адвоката. Међутим, турско бомбардовање Београда у лето те године изгледало је за неко време брачне размирице и, штавише, кнез је почетком 1863. године послао кнегињу Јулију у Лондон у дипломатску мисију. Она се тамо састала са кнезом Аренбергом а затим затражила развод. Тог пута Михаило је то одбио. Јулија није желела да се врати у Србију, па се повукла у један манастир у Француској да би избегла оговарања. Ипак, после скоро две године, новембра 1864, вратила се у Београд. Касније је причала да се у кнезу Михаилу и даље осећа притајени гнев и да је био хладан и затворен. Кнез Михаило је о том периоду живота сасвим другачије говорио. Био је уверен да би умро да је и даље остао с Јулијом. Чињеница је да је он у то време пао у очајање и да се разболео. Наредне 1865. године, у јуну, кнез Михаило је тражио развод, али је Јулија то одбила. Она је тада отишла из Србије да се посаветује са породицом и више се није вратила за живота кнеза Михаила.

Крајем 1865. године кнез Михаило и Јулија су потписали погодбу: њих двоје ће раскинути брак, а Јулија се неће противити његовом ступању у други брак. Убудуће, Јулија се није смела потписивати „кнегиња Србије“, него „кнегиња Јулија Обреновић, рођена грофица Хуњади“. Она, као католикиња, од своје цркве није могла добити

⁶⁸ Опширније: *Ослобођење градова од Турака 1862–1867*, Зборник радова, Београд, 1970.

⁶⁹ Р. Љушић, *исто*, стр. 131.

развод, него само „разлучивање од постеље и стола“, што је добила у писму бискупа Штросмајера. Јулија, из осиромашене племићке породице, добила је годишњу ренту од 5.500 дуката и тако, захваљујући широкогрудости кнеза Михаила, добро уновчила погодбу.⁷⁰ Тиме се завршила та брачна историја кнеза Михаила и, мада брак формално није разведен, он се коначно 1865. године растао од кнегиње Јулије на основу приватне погодбе. Касније је кнез Михаило причао: „Мало је људи који су већма поштовали брачну свезу и љубав свога друга од мене“.

Пошто са кнегињом Јулијом није имао деце, остао је проблем наследника престола. Раније, 1849. године, из краткотрајне љубави с Маријом Беркхау родио му се син Виљем. У Србији је прихватио православље, променио име у Велимир и узео презиме Тодоровић, по оцу кнеза Милоша. Али, кнез Михаило није био према њему претерано благонаклон. Одмах после растанка од Јулије, намеравао је да се ожени Катарином Константиновић, унуком по женској линији његовог стрица Јеврема Обреновића, дакле, ћерком своје сестре од стрица Анке Константиновић. Анка је прво покушала да на кнежевски престо доведе свог сина, тако што би га кнез Михаило, пошто није имао потомства, усвојио за престолонаследника. Кнегиња Јулија се томе успротивила и тако јој постала непријатељ. Касније, када су се кнез Михаило и Јулија разишли, Анка је дошла на идеју да своју ћерку уда за кнеза Михаила. Катарина је тада имала само 16 година и била скоро дете. О свему је, дакле, одлучивала њена мајка. Анка је почела утицати на кнеза за време двогодишњег Јулијиног одсуства. Као најближа кнежева рођака, преузела је управу над животом двора, организујући као никада раније много забава. Када се вратила у Србију, кнегиња Јулија није више могла потиснути Анку из двора. Напротив, Анка је са Катарином била стално уз кнеза, подбадала га против Јулије и доказивала како је он Јулији одвратан и да га она презире, што је он тешко подносио. Још пре коначног разлаза са Јулијом, четрдесетогодишњи кнез се заљубио у шеснаестогодишњу Катарину, без које, говорио је, не може живети. Али, његова друга женидба наишла је на велике тешкоће. Митрополит Михаило је тај брак назвао безбожним, а председник владе Илија Гарашанин – бруком и несрећом. Такође, противила се и мајка Анкина, стара Томанија Јеврема Обреновића. Јер, у патријархалној Србији онога доба и сам његов развод брака сматран је великим скандалом, а женидба са блиском рођаком у Србији дотад није била виђена.

Међутим, кнеза нико није могао да одврати од женидбе с блиском рођаком, коју је верио неколико дана пре атентата. Пошто се браку нарочито противио, Илија Гарашанин је, после шест година запажених успеха у спољној политици, смењен са положаја председника владе. Неки историчари тумаче пад Гарашанинов и тиме што је кнез оценио да је његов председник владе сувише потпао под утицај Русије, односно

⁷⁰ С. Јовановић, *исто*, стр. 406–408.

да је кнез одлучио да напусти активну спољну политику и посвети се економском подизању земље. Везују то за састанак кнеза Михаила са председником мађарске владе грофом Ђулом Андрашијем, на кнежевом имању Иванки у Мађарској, 25. августа 1867, без присуства Гарашанина, који је, иначе, био у кнежевој пратњи. Сматра се да је кнез Михаило прихватио понуду Андрашија да, уместо рата с Турском, Србија од султана добије Босну. Тако би је одвојио од Русије, на коју се кнез дотада ослањао, али се у њену подршку био разочарао.⁷¹

У сваком случају, Гарашанинов пад изазвао је велико незадовољство у Русији, па је кнез Михаило био лишен њене подршке, без које није могао ратовати против Турске. Тако је успео Андрашијев план да Србију одвоји од Русије.⁷² Кнежеву спољну политику жестоко је почела да напада Уједињена омладина српска, националистичка и културна организација образована у Војводини, у којој су главну реч имали либерали – емигранти из Србије. Ратоборно расположена, тражила је да се што пре зарати са Турцима, те је напала спољну политику кнеза Михаила као спору, недовољно одлучну и колебаљиву. Истина, она се и у првој фази владавине кнеза Михаила противила његовој унутрашњој политици, залажући се за унутрашње слободе, чему је кнез био противник, али су им спољнополитички погледи тада били истоветни.⁷³ Од 1867. године заоштрили су се односи између кнеза Михаила и Уједињене омладине, која је прешла у отворену опозицију. Нападала га је да сваког пролећа одлаже за идуће пролеће обећану војну акцију против Турске; за то што је укинуо све политичке слободе; да је у земљи увео ратно стање без престанка, а да води мирољубиву спољну политику.⁷⁴ Међутим, у народу је кнез Михаило и даље уживао углед великог народног владара, који води исправну националну политику, јер људи нису заборавили његове велике успехе, пре свега, увођење народне војске и добијање градова.

Кнежев савременик Милан Пироћанац пише да се кнез Михаило ипак почео колебати и тражити начина да се врати на стару спољну политику савеза са балканским народима, с ослонцем на Русију. Дакле, на политику која му је и донела славу великог владара Србије. Тако је 17. децембра 1867. кнез позвао у лов око Рушња отпуштеног Илију Гарашанина, који је, усамљен, живео у Гроцкој. Позвао га је и у други лов 19. јануара 1868, који је почео у Топчидеру и, преко Гроцке, продужен до Смедерева. Тада је кнез у Гроцкој два дана био гост код бившег председника владе.⁷⁵ Гарашанин је оценио да кнез жели да се врати својој старој спољној политици и да тражи путеве како то да

⁷¹ Г. Јакшић – В. Вучковић, *исто*, стр. 398; В. Крстић, *Хрватско-угарска нагодба*, стр. 366.

⁷² Н. Петровић, *исто*, стр. 439.

⁷³ Р. Љушић, *исто*, стр. 132.

⁷⁴ С. Јовановић, *исто*, стр. 402.

⁷⁵ „Српске новине“, бр. 163 од 1867, и бр. 13 од 1868.

учини. Два дана пре атентата Гарашанин је провео три пуна сата код кнеза и за то време вођен је разговор о заједничкој политици балканских народа.⁷⁶

Кнежева трагична смрт

Поред Уједињене омладине, највећи противник кнеза Михаила биле су присталице Карађорђевића, који су организовали и извели његово убиство. Била је среда, 10. јуна 1868. године. По лепом сунчаном дану кнез Михаил је пошао у шетњу у топчидерски Кошутњак. Са њиме су били његова стрина, стара Томанија Јеврема Обреновића, и Анкина кћерка Катарина. У кнежевој пратњи био је артиљеријски капетан Светозар Гарашанин, дежурни ађутант, једини лако наоружан, и дворски момак Мита Тимарчевић. Безбрижно су шетали, као и увек без пратње и других мера обезбеђења. Истина, кнеза су упозоравали да буде обазривији јер се увелико говорило да је против њега организована завера. Али, према Живојину Живановићу, он је рекао: „Ја нисам никоме ништа учинио да ме убију, а ако се, најпосле, и нађе Србина који ће дићи руку на мене, може убити Михаила, али Србија ће опет имати кнеза“.⁷⁷ Најчешће је с кнезом шетао министар војни, пуковник Миливоје Петровић Блазнавац, али је тога дана остао у вароши. Кнез је у парку срео Илију Гарашанина, али је он захвалио на позиву за шетњу и остао у парку.⁷⁸ Кретали су се узбрдо, једном тек просеченом стазом, за коју је мало ко знао. Кнез је ишао напред са Катарином. Одмах иза њих ишла је Анка, а десетак корака даље стара Томанија, коју је водио под руку ађутант. На крају се кретао послужитељ. Када су зашли дубоко у Кошутњак, усред шуме, дочекали су их атентатори Коста Радовановић, Лазар Марић и Станоје Рогић, наоружани револверима и ханџарима. Стали су с обе стране стазе и поздравили кнеза који је пролазио. Чим им је кнез отпоздравио, сва тројица су пуцала у њега. Он је посрнуо и пао на колена. Притрчао је Коста Радовановић и полумртвог кнеза сасекао великим ножем и масакрирао. Ађутант Светозар Гарашанин покушао је да извуче сабљу, али предахнут, рањен је у руку. Анка је похитала да брани кнеза, али су је атентатори усмртили. Томанија, Катарина и дворски момак Тимарчевић почели су да беже. Четврти атентатор, Ђорђе Радовановић, који је у почетку био у извидници и јавио да кнез долази, имао је задатак да онемогући свакога да изађе из Кошутњака, како се вест о убиству не би брзо пронела. Он је ранио Катарину и Тимарчевића, који је успео да трчећи измакне потери. Пре њега измакла је и стара Томанија и саопштила вест о погибији кнеза Михаила. Ту вест први је пренео Милан Ђорђевић, син познатог београдског трговца, који је тога дана изјахао у Топчидер и,

⁷⁶ М. Пироћанац, *исто*, стр. 91.

⁷⁷ Ж. Живановић, *исто*, стр. 199.

⁷⁸ С. Јовановић, *исто*, стр. 433.

сазнавши за страшну трагедију, одјурио у галопу за Београд да то јави војсци и полицији.⁷⁹

За то време, вођ завере и организатор кнежевог убиства Павле Радовановић, београдски адвокат, по политичком убеђењу радикал и карађорђевац, налазио се на једном вису изнад топчидерске робијашнице, очекујући уговорени сигнал да је кнез убијен. Требало је да на тај знак крене у Београд и да тамо други завереници убију министра војног Блазнавца и министра унутрашњих дела Христића. Планирано је да један инжењеријски официр – завереник, заузме са својим одредом полицију, а да Павле Радовановић образује привремену владу. Међутим, атентатори су бежећи, у журби, заборавили на уговорени знак. Тако се вест о кнежевој погибији прочула пре него што је Павле Радовановић кренуо за Београд. Пре њега кренуо је из Топчидера Илија Гарашанин, који је за трагедију дознао међу првима. Иако више није био министар, сазвао је седницу Владе, па су и војска и полиција стављене у приправност. Планирани преврат више није био могућ, па је Павле Радовановић отишао својој кући, где је пао у руке полицији. Војска и полиција одмах су се дале у потеру за атентаторима и сви главни кривци били су још исте вечери похватани. Остали саучесници ухапшени су сутрадан. Тако је успео први део плана завереника – убиство кнеза, али не и други део – државни преврат. Истрага је утврдила да је главни организатор атентата био адвокат Павле Радовановић, који је радио у договору са кнезом Александром Карађорђевићем, са којим је по жени био у роду. Александар је слао завереницима оружје и новац, а значајну улогу у завери имала је и његова жена кнегиња Персида и њена два брата. Зна се да су завереници одржавали везу са босанским везиром, па се претпоставља да је турска влада дала подстрек за убиство свог великог противника, који је намеравао да побуни цео Балкан против Турске.⁸⁰

Павле Радовановић био је љут и мрзео је кнеза Михаила зато што није могао добити помиловање за свога брата Љубомира, који је, као ваљевски адвокат, био осуђен на затвор због прављења лажних исправа. У заверу је увукао и два брата из Шапца: Косту, који је био сапунџија, и Ђорђа, банкротираног трговца. Придобио је још и Станоја Рогића, такође банкротираног трговца из Пожаревца, и Лазара Марића, бившег председника суда из Смедерева, који је због убиства жене био осуђен на 20 година затвора, а казну је издржавао у Топчидерском казненом заводу, где су завереници, као осуђеници, и организовали заверу, у сарадњи са управником завода.⁸¹ Марић је одређен за главног извршиоца атентата, а Павле Радовановић за организовање државног преврата. Више од месец дана Марић, Рогић и Ђорђе Радовановић прикрадали су се Кошутњаку и пратили сваки кнежев излазак, али им је

⁷⁹ Исто, стр. 434; Ж. Живановић, исто, стр. 204.

⁸⁰ Опширније: И. Ђукановић, *Убиство кнеза Михаила и догађаји о којима се није смело говорити*, I-II, Штампa „Млада Србија“, Београд, 1935; Ј. Милићевић, *Влада намесништва...*, исто, стр. 301; Р. Љушић, исто, стр. 132.

⁸¹ С. Јовановић, исто, стр. 458.

недостајала храброст, а и повољна прилика за атентат. Незадовољан њиховим дугим оклевањем, Павле Радовановић је телеграфски позвао из Шапца и четвртог брата Косту, па је после неколико дана кнез убијен.⁸²

Мртвог кнеза, са више смртоносних рана од куршума и ножа, пренели су одмах у дворца у Топчидеру, а затим у Београд, у кнежев двор, где је балсамован. Сахрањен је у београдској Саборној цркви, у гробници поред кнеза Милоша.⁸³

У судском процесу, који је трајао месец дана, редовни београдски варошки суд осудио је 14 кнежевих убица и њихових саучесника на смрт. Сви су стрељани крајем јула на Карабурми, на самој обали Дунава.

После убиства кнеза Михаила настала је криза, јер Уставом није било регулисано питање наследства, па су легалне институције огласиле престо упражњеним. Међутим, вољом министра војног, пуковника Миливоја Петровића Блазнавца, поткрепљеном војском београдског гарнизона, за кнеза је изабран малолетни Милан Обреновић, унук Јеврема Обреновића, млађег Милошевог брата, и Намесништво: Блазнавац, Јован Ристић и Јован Гавриловић. Наиме, Блазнавац је рано изјутра отишао у касарну београдског гарнизона и добио обећање и веру официра да ће сви стати иза Милана Обреновића као законитог наследника престола. То је одмах постало закон за целу земљу. Блазнавац је издао наредбу војсци да после убиства кнеза Михаила има свету дужност да „подржи чврсто и јуначки његово име и да оствари његову идеју. Ја сам јунаци решен и одсудан у намери да од сада пред вама стои Милан Обреновић IV и велика Србија и онда ће иста војска коју је Михаил Обреновић III створио, извршити задатак нешег милог Отчества“. После тога трупе београдског гарнизона извикавале су Милана Обреновића за кнеза. Милан је стигао у Београд 11. јуна 1868. године. Дочекао га је Блазнавац са почасним батаљоном, поздрављен је топовским плотунима, а свет му је на улици клицао. Велика народна скупштина, сазвана у Топчидеру да изабере кнеза, имала је након свега да га прогласи, а не да га изабере. Опкољена војском, она је то и учинила. Три дана пред почетак Скупштине, као опомена да је војска одлучна да одржи династију Обреновића, по пресуди војног суда стрељан је инжењеријски капетан Ђорђе Мрцајловић због умешаности у заверу Павла Радовановића и карађорђеваца.⁸⁴

Убиство кнеза Михаила изазвало је велику жалост, јер је био веома омиљен у народу, а и међу интелектуалцима, пре свега, због спољне политике. Потомство га памти као највећег родољуба међу свим српским владарима и државницима. У српском народу пробудио је националну свест и велико одушевљење за ослободилачки рат против Турске. За време своје кратке владавине постигао је велике успехе: створио је јак лични режим, установио многољудну народну војску,

⁸² Ж. Живановић, *исто*, стр. 203.

⁸³ А. Гавриловић, *исто*, стр. 31; М. Милићевић, *исто*, стр. 483.

⁸⁴ С. Јовановић, *исто*, стр. 439, 447 и 451.

добрио од Турске градове, склопио Балкански савез и пробудио најлепше наде и у српском и у другим балканским народима. Своју земљу и своју династију подигао је на врхунац моћи и славе, мада је у његовом програму било и политичког романтизма. Високог моралног достојанства, личног поноса, био је несавитљив и непревртљив, частан и несебичан, дарежљив према свима, а нарочито према домовини, којој је за ратне припреме поклонио своје огромно приватно имање. Био је велики патриота, који је цео свој живот и рад посветио припремама за ослобођење и уједињење српског народа. Био је владар достојанственог држања. Потомство га је упамтило као једног од најзнаменитијих српских владара и био је први владар који је добио споменик у Београду 1882. године. Споменик је подигнут близу Народног позоришта, на месту где је била турска Стамбол-капија, коју је кнез Михаило порушио. На споменику је исказана порука његове Србије: „Твоја мисао погинути неће“. Са две стране споменика су имена градова које је кнез Михаило придобио Србији.

Кнез Михаило је први српски владар који је за главни задатак Србије одредио припреме за рат против Турске. Том задатку подредио је целу државну организацију, њену унутрашњу и спољну политику. Почео је да ствара снажну и бројну војску, чије јачање није прекинуто пуних пола века, што је оспособило Србију за ослободилачке ратове 1912, 1913. и 1914–1918. године.